

Válasz az opponensi véleményekre

Papp Sándor (2014. 11. 25.)

Tisztelt Elnök Úr, Tisztelt Bizottság, Tisztelt Opponensek, Tisztelt Kedves Jelenlévők!

Azt, hogy az előttünk fekvő dolgozatot Bocskai István felkelésének témájából írtam, alapjában befolyásolta a forrásadottság, hiszen olyan okleveles és misszilis anyagot vonhattam bele a kutatásba, amely nagyrészt újabb adatokkal segítette munkámat. Mielőtt a PhD. tanulmányaimat Bécsben megkezdhettem volna, rendszeres levéltári kutatást folytattam a Házi-, Udvari- és Állami Levéltárban, s ott bukkantam 1994 őszén azokra az iratanyagokra, Bocskai és környezete török levelezésére, illetve az 1604-es év Habsburg-török béketárgyalásai idején keletkezett török levelekre, amelyek disszertációm gerincét alkották. Ezt egészítettem ki az 1605-ös hadjáratot bemutató 77. számú „fontos ügyek deftere” irataival, amelyet 1996-ban vizsgáltam meg először Isztambulban. Már akkor is éreztem, hogy egy ilyen okmányegység egy nagyobb munka megírásának az alapja lehetne, azonban erre mindez ideig nem volt módom. A későbbiekben tudatosan gyűjtöttem az anyagokat más levéltárakban, az eperjesi Homonnai családi anyagában, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Turcica és Hungarica iratai között, az Országos Levéltárban a családok gyűjteményében, a Ráday gyűjteményben, Brassóban és Lipcsében.

A korszak kutatása során arra a következtetésre jutottam, hogy a Bocskai-felkelés történései (hála Károlyi Árpádnak, Benda Kálmánnak és Nagy Lászlónak) nagyrészt feldolgozottak. Vannak azonban olyan csomópontok, mint a felkelés kitörésének pontos története, s benne a kezdeti török kapcsolatok, a Bocskai korona és a koronázás kérdése, a Querelae Hungariae kiáltvány keletkezéstörténete (amelyben először olvasható a törökkel való kiegyezés értelmezése), a törökkel való szerződéskötés példányai, Bocskai halála és Káthay bűnössége, s végül a hajdúk oszmán kapcsolata, amelyekre vonatkozóan nagyon ellentmondásos véleményeket olvashatunk. A szerencse úgy hozta, hogy szinte minden kiemelt problémakörre sikerült újabb adatokat találni, s ez az addigi képet módosította. Így jutottam arra a következtetésre, hogy a disszertációmban ezeknek a vitatott kérdéseknek a megoldására koncentrálok.

Nem kizárólag csak arra törekedtem, hogy a török és európai forrásadottságot kiszélesítsem, hanem a kötet elkészítésekor módszertanilag több megközelítési módot is alkalmaztam, úgymint forrásfeltárást, diplomatikát, filológiát, illetve a felkelés erdélyi és magyar eseményeinek interdiszciplináris és kicsit művelődéstörténeti megközelítését. Külön öröm volt számomra, hogy olyan opponenseket jelölt ki az Akadémia Ivanics Mária, Papp Klára és Ács Pál személyében, akik ezeknek a területeknek elismert kutatói.

A három vélemény más-más elemet vizsgált, és természetesen másfajta megjegyzéseket és kiegészítéseket javasolt. Ivanics Mária elsősorban a török forrásokból kiinduló kutatási eredményeimre fordított kiemelt figyelmet, több helyen pontosította a szövegemet, fordításaimat, amiért hálás köszönettel tartozom.

Papp Klára nagyon alaposan végigelemezte az egész kéziratot, minden jelentősebb megállapításomat számba vette, s jelezte, hogy mi az, ami még további átgondolást igényelne. Felhívta a figyelmemet a Debrecenben megjelent évfordulós kötetek keletkezéstörténetére, pontosította a Nagy László neve alatt megjelent forráskiadás létrejöttének hátterét. Ugyanakkor kiemelte, hogy ecsedi Báthory István országbíróként nem egyértelműen soroltam a Bocskaihoz átálltak oldalára. Teljesen egyetértek vele, ecsedi Báthory István átállt és ennek azzal is igazolását adta, hogy tanácsokkal látta el a fejedelmet. Mégpedig nagyon alapos és radikális, még a törökkel való együttműködést is elfogadó javaslatokkal. Hogy ezt én is így gondolom, azt egy Báthory levelét is felhasználó idézettel válaszolhatok:

„A magyar rendi gondolkodás tekintetében Báthory szövege az eddig tárgyalt Illésházy levelek és kiáltványok szintjére emelkedik: 'Látom, hogy az öfelségi legátosi azt is kívánják felségedtől, hogy felséged adja értékre, mi legyen felségednek és az országnak kívánsága szabadsága felől. Micsoda szabadságot kívánjonak és micsoda rendtartást ez országban, az országnak régi szabadsága szerint. Erről az, mint feljebb is írtam felségednek, nem ítélem, hogy választ tehessen felséged az ország nélkül, mert ez az országnak derekas szabadságát veszi. Remélem mindazáltal, hogy netalán felséged, és az ország ezen megnyughatnék, hogy császár öfelsége bocsássa ki keziből éppen Magyarországot cum partibus et subiectis, adja meg öfelsége koronánkot is. Emez nem új dolog, mert Friderikus császár is megadta volt az koronát, az szegény Mátyás királynak. Elégedjék meg öfelsége, ennyi sok esztendőig jámbor hűvségünkkel és rabságunkkal való szolgálatunkkal, mellyel öfelségét sok időktől fogva szolgáltuk vérünk hullásával, halálunkkal, nemzetünknek, jószágunknak, marháknak elfogyásával, és országunk pusztulásával.' ... ”

A félreértést az okozhatta, hogy míg ecsedi Báthory 1605. március 14-én még ugyanazon érvvel, mint amit Thurzó György hangoztatott (aki végig megmaradt a király oldalán) elutasította a felkínált kezét, majd májusban már másképpen gondolkodott, és a fenti idézetben is hallható véleményt fogalmazta meg. Mivel számomra Báthory István későbbi szerepe a narráció és az idézett források alapján kétségtelenül Bocskaihoz kötődött, elmaradt annak egyértelműsítése, hogy később átállt. A kiadásban utalok a fentiekre. Ugyanakkor teljesen egyetértek Opponensemvel abban is, hogy a Szent Korona II. Rudolftól való visszaszerzésének igénye egyedülállóvá teszi Báthory álláspontját.

Ács Pál a dolgozatot három szinten elemezte: forrásanalízis, eseménytörténet és történeti szintézis síkján. Amellett, hogy a forráselemzésre vonatkozóan elismerően szólt, felhívta a figyelmemet a túlzásaimra is. Így például Rimay János beszámolóját, amelyben Bocskai haláláról szólt, kicsit túldimenzionáltam. Ugyanakkor általánosságban és részletekben is elfogadta az észrevételeimet. Külön köszönöm, hogy észrevette a *Querelae Hungariae* keletkezéstörténetével kapcsolatos eredményeimet, benne Illésházy István elsődleges szerzőségét, amire velem párhuzamosan Teszelszky Kees és Zászkaliczky Márton is eljutott. A *Querelae Hungariae* kezdetű kiáltvánnyal kapcsolatos legfontosabb megállapításom az, hogy Szerencsen nem keletkezett „jószerivel” semmilyen kiáltvány. Amit ismerünk, az a korponai országgyűlésen jött létre. A disszertáció beadása óta is tovább folytattam a kutatásaimat a témában. Tavaly nyáron megtaláltam Horváth Tamás egyik levelét egy évvel későbbi levéltári anyagban (ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 92. Konv. 1. (1609) 56-

57. Horváth Tamás Győry Ferencnek, Székesfehérvár, 1605. 04. 29.), amelyből kiderült, hogy a Nyakas Miklós által közölt, Szerencsen keletkezett átállásra való felszólítás német fordítása, illetve az ennek alapját képező, eredetileg a dunántúli városoknak, megyéknek és nemeseknek írt magyar nyelvű átállást sürgető pátensek egytől egyig a császáriak kezébe kerültek. Egy sem jutott el a címzettekhez. Maga Horváth Tamás, Bocskai első dunántúli kapitánya írt a török kézen lévő Székesfehérvárról Győry Ferencnek, s megérdeklődte, hogy mi lett Bocskai rendeknek és városoknak küldött leveleivel akkor, amikor Nagyvázsont a császáriak elfoglalták. Bár Győry válasza ismeretlen (ha volt egyáltalán), az azonban biztos, hogy mind a 12 Bocskai-pátens jelenleg Bécsben a Hungarica gyűjteményben van. Ezek alapján a Nyakas Miklós által kiadott német fordításról is csak azt feltételezhetjük, hogy nem Bocskai, hanem az „ellenfél” politikai szándékai miatt jelenhetett meg nyomtatásban. Bár az opponenseim nem tértek ki rá, de úgy tűnik, hogy a Bocskai felkelés hazai és különösen külföldi propagandája jóval szerényebb, mint ahogy azt röviddel ezelőtt reméltük.

Mind a három opponens jelezte, hogy értekezésem erőssége az újabb források beemelése az eddigiek mellé. Mivel a dolgozat tisztázni kívánta a felkelés idején kialakult hatalmi és jogi viszonyt Bocskai állama, annak előképei és az oszmán szultánok között, így szükséges volt a téma legfontosabb iratainak, a szultáni szerződésleveleknek az elemzése.

Az opponenseim a következő szerződéslevelekkel kapcsolatban fogalmaztak meg véleményt: Ivanics Mária kiemelte az 1530-as Szapolyai János udvarában hamisított úgy nevezett „szülejmáni ahdnáméről” tett megjegyzéseimet. Kifogásolta azonban, hogy miért nem jelentettem meg a II. Rákóczi Ferenc idejéből származó magyar fordítást, amelyet – teszem hozzá – valószínűleg először Bocskai követei vittek le a Portára. A hamisítás ügyét egy, a korai oszmán-magyar kapcsolatokkal foglalkozó magyar és angol nyelven is megjelent tanulmányomban érintettem, illetve a II. Rákóczi Ferenc Isztambulba küldött követeire vonatkozó adatokat egy Századokban megjelent tanulmányomban mutattam be, ahol ennek az okmányoknak is jelentősége volt. Ezek után, mivel a hamisított „szülejmáni” ahdnáme 1530-as története nem a téma főáramába tartozott, csak utaltam az írásaim megfelelő oldalára.

Nagyon elgondolkodtató azonban Ivanics Mária megjegyzése, hogy miképpen került az 1528-as békeszerződés szövege Szapolyaihoz. Abban is teljesen igaza van, és én magam is így látom, hogy a lengyelek által hitelesnek elfogadott békeszöveg teljesen eltér a megszokottól. Például abban is, hogy klasszicizált formában visszalatinosítva használja a szultáni birtokok neveit, s nem az eredeti török alakot követi. Mindezek arra inspirálnak, hogy a kérdésnek még egyszer nekigyürkőzzek. Erre készítet az újabb Lengyelországot érintő török forráskiadás megjelenése, és a szultáni levéltárban folytatott kutatásom is. Ugyanakkor készülök az említett irat egyetlen, a II. Rákóczi Ferenc idején keletkezett levéltári anyagból felbukkant magyar fordításának a közreadására. Meg kell jegyezni, hogy a több helyen is megjelent 16. századi, latinból készült fordítás (melyet a bécsi könyvemben is közöltem) tartalmában nem tér el a kora újkori magyar változattól.

Bocskai esetében az ahdnáme (szerződéslevél) kifejezés három eltérő kontextusban bukkan fel, s ezekre az opponenseim reagáltak is. Papp Klára külön eredményeim közé sorolta annak a megállapítását, hogy a felkelés kezdetekor, 1604 novemberéig Bocskai nem rendelkezett

semmilyen szultáni kinevező okmánnyal. Ami érkezett, az Bethlen Gábor ígérete ellenére nem is neki szólt, hanem az erdélyi rendeknek, akik jogot kaptak a fejedelemsválasztásra. Még ez sem jutott el hozzá csak később, amikor már Kassán tartózkodott.

Ugyanakkor Papp Klára külön kiemelte, hogy a szultán nevében készült kinevező okmányt Budán a nagyvezír, Lala Mehmed állíttatta ki, s ebben már szerepel a magyar nemzet királya címzés is az erdélyi fejedelmi mellett.

Mind a három opponens megemlítette, ki részletesebben, ki kevésbé azt a filológiai munkát, amely során bizonyítottam: az 1605-ös évben elkészült szultáni ahdnáme (jelen esetben a vazallusi viszonyt lefektető megállapodás) magyar és török szövegei közül egyedül a magyar fordítás tekinthető a végleges szerződéslevélnek, a török példányok pedig ennek az elődokumentumainak számítanak. A nagyvezír jogot kapott az Isztambulban elkészült szultáni levél módosítására. (Akkor még a magyarok javára!) Ezt azonban Lala Mehmed Bocskai közös nyugati hadjárattól való vonakodása miatt, illetve, mert nem ment el a vele való találkozóra csak novemberben, már a magyarok rovására változtatta meg, mégpedig Esztergom és esetleg Érsekújvár megtartása érdekében.

A következő kérdés, amellyel mindhárom opponensem foglalkozott, Bocskai koronájának ügye. A felkelés történetének talán a legérdekesebb, és máig hatóan az érdeklődést magára vonzó eleme.

Ivanics Mária és Papp Klára is elfogadta, hogy a 16. század elejétől a törökök tisztában voltak a Szent Korona protokolláris jelentőségével. Ugyanakkor feltűnő volt, hogy a magyar koronát és Bocskai török koronáját is egyöntetűen a magyar *korona* szóval jelölték, ami a két tárgy között – török szemlélet szerint – kapcsolatot feltételez. Ács Pál megjegyzése szerint a török koronát magát is forrásnak tekintetem, s művészettörténeti, kultúrtörténeti szempontból is elemeztem. Nemrégiben volt alkalmam Bocskai szülőházának címerképét eredetiben is megtekinteni, s megerősödtem abban a véleményemben, hogy ott, és valószínűleg az egyik talléron is uralkodói jelképként is szerepel a „török” korona. Nagyon örülök, hogy a Kees Teszelszky által is megfogalmazott állítás, amelyet én is vallok, miszerint a török koronát a nagyvezír táborában nem lehetett elutasítani, minden bírálatban elfogadásra talált.

Ivanics Mária Sudár Balázs egyik tanulmánya alapján felhívta a figyelmet Bornemissza Váczi Menyhárt versére, melyben a koronázásról is van egy – sajnos a papír kopott volta miatt – hiányos beszámoló. Ugyanakkor az is nagyon izgalmas, hogy Bocskai fejékét Nagy Sándor koronájaként interpretálta a szerző. Nagyon sajnálom, hogy a szöveg elkerülte a figyelmemet, különösen azért, mert a nagyvezíri fogadás leírása eltér Bocatius hagyományától. A „tac-i padisahi” kifejezésre rátérve, elfogadom, hogy a padisahi szót uralkodói értelemben lehet visszaadni. Amiért én mégis császárinak értelmeztem, annak az az oka, hogy a padisah szó, ahogy a sahensah (a sahok sahja, tehát a királyok királya) császár értelemmel bír. A döntésemet azonban alapvetően Bocskai követekinek jelentése, pontosabban annak szóhasználatra befolyásolta, amelyben kifejezetten a korona görög / bizánci császári eredetét hangsúlyozták. Mivel a szultáni kincstárban padisahi korona csak bizánci (vagy annak tartott fejék) lehetett, az alapján született meg az értelmezésem.

Sagredo krónikáját nem használtam, a forrás azonban úgy tűnik, hogy összekeveri a „török” koronát a szerb / bosnyák királyok koronájával, amelyet a nagyvezírral lefolyt találkozó után nyújtottak át az erdélyi, más forrásban brassói követek a fejedelemnek. Mivel egyszerre egy bizánci eredetű törökök által átadott „görög” és egy szintén bizánci mintára visszamenő „havasalföldi, szerb vagy bosnyák” eredetűnek is vélt második fejék is megjelent a színen, melyet a későbbiekben a történeti munkák összemosztak, eggyé ötvöztek, több félreértés is született, s szerintem Sagredo sem mentes ettől. Ennek a tévedésnek a következtében az I. világháború után komoly lépések indultak román és szerb részről, hogy Bocskai koronáját Bécsből megszerezzék és a saját hatalmi igényeik érdekében felhasználják, ahogyan ezt Karl Nehring kiváló tanulmányából megtudhatjuk.

Nagyon örültem annak, hogy Káthay Mihály halálára vonatkozóan két opponensem, Papp Klára és Ács Pál reagált, s mindketten elfogadták azt a megállapítást, miszerint a vád, Bocskai mérgezése nem bizonyítható az eddig ismert forrásokból, azonban az, hogy elárulta a fejedelmet, igen. Benda Kálmán 1944-ben a Magyar Nemzetben írt fontos írásában a halál okát nem tudta megállapítani. Bár bizonyítani tökéletesen én sem tudom, mégis úgy érzem, hogy az elemzéssel elmozdultam a holtpontról. Káthayt nem tekintem méregkeverőnek, „árulása”, vagyis a Báthory Gábor érdekében tett, s Bocskai környezete számára visszatetsző lépései azonban kimutathatók. Fontosnak tartom, hogy a későbbiekben alapos kutatás induljon a lengyelországi forrásokban Báthory Gábor 1606-os lengyelországi trónkövetelésének feltárása ügyében. Erre vonatkozóan a meglévő adatok nagyon hiányosak. Egy évvel későbből, 1607-ből azonban már több forrás is szól arról, hogy a prágai császári udvar komolyan számolt Báthory lengyel ambícióival. Bocskait bizonyosan a szívelégtelenség vitte el, Káthay azonban a magyar katolikus és aulikus urakkal kapcsolatot tartott, akik számára szintén fontos volt Báthory Gábor támogatása. Ez az oka, hogy a fejedelem halála után Kassán a trónöröklés során kialakult feszült helyzetben felkoncolták.

Egyedül Papp Klára véleményezte a hajdúk oszmán kapcsolatairól írt fejezetemet, amelynek egyik fontos célja az volt, hogy igazoljam: 1606-ban Nagy András a nagyvezírről fordult a bécsi béke megkötése után kialakult helyzetben. Ekkor ugyanis egyre kevesebb remény nyílt arra, hogy a hajdúk letelepítése sikerrel járjon. Utóbb két adattal is meg tudom toldani a disszertációmban leírtakat. A szultán tényleg adott ahdnámét a hajdúknak, s erről az 1608-as erdélyi-királysági tárgyaláson tényként beszéltek, a megállapodásban is említik; ugyanakkor 1606 őszén a zsitvatoroki tárgyalások idején Illésházy egy a Thurzó család levéltárában őrzött levelében említette, hogy Nagy András a sérelmek miatt a törökhöz (a levél szerint a budai pasához) fordult. Mindez azért nagyon fontos, mert Nagy András és a hajdúkapitányok kérelmét, miszerint adómentesség fejében fegyverrel szolgálnák a szultánt – más vélemények ellenére – szerintem ténylegesen 1606-ra lehet datálni.

Ivanics Mária felvetette, hogy miért nem közöltem le Naszúh nagyvezír 1612-ben keletkezett levelét, amelyben részletesen és Bocskai koráig visszanyúlva ismertette a szultán jogát Erdélyre. Bevallom, a kézirat már végleges volt, amikor az említett okmányt Bécsben megtaláltam, s nem volt időm rá, hogy alaposabban elemezzem, utólag illesztettem a meglévő szövegemhez.

Ugyancsak Ivanics Mária vonta kétségbe, hogy az 1604-es béketárgyalások során ténylegesen felmerülhetett Esztergom és Eger cseréje, feltéve a kérdést: átadott volna a török várat békésen? A válasz általános értelemben az, hogy nem. Van azonban példa az ellenkezőről is, ha elég nagy volt a kényszerítő körülmény. Így például 1444-ben, amikor is az egész bekebelezett Szerbiáról is lemondtak, hogy megszülessen a magyarokkal a béke. Újra olvasva a leírtakat, most is hihetőnek tartom az ajánlatot. Ha a békeszándék nem lett volna erős, akkor nem vártak volna Bocskai megerősítésével. Bár abban a kérdésben, hogy az udvarok hogyan fogadták volna a helyi hatalmasságok békefeltételeit, lehetnek kétségeink.

Papp Klára ismertette az egri pasa tolmácsának fogolyvallomását, amely a Bocskai felkeléshez hasonló történetet mesél el, csak olyan nevekkal, mint Illésházy István, Rákóczi Zsigmond és Rákóczi Lajos. Mivel nem ismert más adat arra, hogy Bocskai felkelése mellett párhuzamosan mások is szervezkedtek volna, így ezt a jelentést úgy értelmeztem, mint ami talán már Bocskairól szólna, csak összezavarták a neveket. Elismerem, hogy lehet más magyarázatot is találni a német kéziratban maradt kihallgatási jegyzőkönyv értékelésére, én azonban messzebbre nem merészkedem.

Utolsóként Ivanics Mária kérdésére felelnék, mely szerint hiányolta, hogy a disszertációmban nem ismertettem a modern török historiográfia véleményét a felkeléssel szemben, vagyis, a török történészek felismerték-e azt, hogy mekkora pozitív fordulatot hozott a felkelés az Oszmán-fél számára a hosszú török háború menetében. A régebbi, 20. század első felében megszületett modern török történetírás (pl. İsmail Hakkı Uzunçarşılı) még ismerte az eseményeket. Általánosan igaz, hogy a magyar történelemre vonatkozóan – ha sok tényt félreértettek, illetve leegyszerűsítő általánosításokat tettek is –, de a folyamatokat ismertették. Arra azonban, hogy a felkelésnek az oszmán történelemben nagyobb jelentősége lenne, nem találunk utalást. Az egésznek a felhangja inkább csak az, hogy a Habsburg elnyomás ellen küzdők mindig segítséget kérhettek a törököktől. Az 1991-ben írt modernebb Törökország történetben lerövidítve, s ezzel együtt leegyszerűsítve olvashatunk Bocskai felkeléséről. Az utóbbi időben egyedül Feridun M. Emecen oszmán háborúkat tárgyaló könyvében fordult elő kétszer Bocskai neve, mint olyané, akinek a felkelése a Habsburg felet a béke megkötésére bírta. Hogy ez az oszmánok számára mit jelentett, a szerző nem részletezte.

Ugyanide köthető Anna Tveritina 1941-ben megjelent könyvének 2006-os török nyelvű kiadása, amely az anatóliai lázadásokról szól. Ivanics Mária jogosan rója fel, hogy a munkáról túlságosan sablonos véleményt fogalmaztam meg, utalva azokra a terminológiában fellelhető korjelenségekre, mint a „feudális kizsákmányolás” és a kötelező Marx és Engels idézetek. Valóban igazságtalanul bántam a jeles szerzővel, akinek művét Abdülkadir Inan még azon melegében lefordította. A 2006-os kiadvány bevezetőjéből kiderül, hogy a munkát a korban nem tartották Törökországban alkalmasnak a kiadásra, ezért félretették. A Németországban élő Ali Haydar Avci azonban hasznosnak látta a megjelentetését, így az egész fordítást, amely már nagyon régies nyelvállapotot tükrözött, modernizálta, s így jelentette meg. A korábbi sommás véleményemet a kézirat kiadásánál módosítottam. Eszerint a mű a korban ismert szakirodalomra és krónika-irodalomra épít.

Zárásként köszönöm bírálóim alapos munkáját, javító és segítő szándékát. Az általuk javasolt korrekciókat megfogadtam és az addig nem használt és hivatkozott munkákat lehetőségem szerint beépítettem a kötet végső, megjelenésre előkészített változatába.

Szeged, 2014. november 30.

Papp Sándor